

FATİMƏ CƏFƏROVA*

YAYCI OYKONİMİNİN MƏNASI

Məqalədə əski türk tayfaları arasında xüsusi yeri olan Yaycı türklərinin adını daşıyan Yaycı oykoniminin mənasından bəhs olunur. Burada qədim Naxçıvan ərazisinə aid olan Yaycı adlarının tədqiqatlardakı mənalarna diqqət yetirilir. Bu adın Naxçıvan və Azərbaycan, eləcə də türk və əcnəbi alimləri tərəfindən fərqli izahlarına nəzər salınır. Qaynaqlarda adı keçən Yaycı türkləri tarixinin e.ə. II minilliyə söykənməklə, ərazi toponimik adlarında qaldığı tədqiqatlara əsasən təsdiq olunur. Müqayisəli təhlillər Yaycı sözünün tədqiqatlarda tam olaraq izah olunmadığını ortaya çıxarır. Məqalədə onun bir türk mifi ilə bağlılığı tədqiqatlara əsasən sübut edilir. Qədim Naxçıvan ərazisi toponimlərində adı keçən Yaycı oykoniminin mənası tədqiqatlara istinadən əsaslandırılır. Müqayisəli təhlillər zamanı adın türk tanrı mifi Kaci tanrı adından yarandığı elmi baxımdan təsdiq olunur.

Açar sözlər: *Yaycı, Azərbaycan, Naxçıvan, Türkiyə, mif, Kaci, oykonim.*

Toponimik istiqamətlərdəki tədqiqatlar sübut edir ki, bəşəriyyətin tayfa formasında inkişafı və tayfa birliyinə çatması, birlik kimi tarixdə yer alması neçə-neçə minilliklərdə başa gəlir. Onların məişəti, inancı və s. amillərdən ortaya çıxan mədəniyyət nümunələri, eləcə də toponimik adlar o ərazidəki tayfa dili hesabına yaranır. Bu adların bir çoxu, özünü tarixi proseslərdə qoruyub saxlaya bilir ki, Yaycı məntəqə adı da belə oykonimlərdəndir. Biz tədqiqatlar əsasında bu adın daşdığı mənanı izah etmək istərdik.

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisi qədim mədəniyyət abidələri və arxeoloji nümunələrə sahib olan bir ərazi kimi öz qədimliyini sübut edir (6, s. 3-7). Bunu ərazilərdəki Qız qalası, Oğlanqala, Ərvana, Süzüt, Berdik və s. belə qalaların tarixi və bunlarla bağlı ən qədim yaşayış yerləri də təsdiq edir. Son dövrlərdə əcnəbi arxeoloqları ilə birgə tədqiqat aparan yerli arxeoloqlarımızın əldə etdikləri elmi və tarixi faktlar, burada şəhər mədəniyyətinin e.ə. VI minilliklərə aidliyini göstərir (7, s. 82-84). Naxçıvanla bağlı alimlərimizin apardığı tədqiqatlarda antik müəlliflər Herodot, K.Ptolomey, Strabon, ərəb səyyahlarının da yazılarında bu qədimlik elmi faktlarla əsaslandırılır (5, s. 20-33).

Azərbaycan toponimik sistemində, eləcə də qədim Naxçıvan ərazisində tarixi eramızdan II min il əvvəl gedən çoxsaylı Yaycı tayfa adı ilə yaranmış Yaycı məntəqə adları mövcuddur. İ.Ə.Novruzlu və V.B.Baxşəliyevin xaricilərlə birgə Aşağı Yaycı nekropolundan araşdırma aparmışlar. Buradan aşkar etdikləri maddi-mədəniyyət nümunələri e.ə. III-I minilliyə aid edilmişdir (6, s. 83). Bu elmi fikirlər tayfaların ərazilərimizdə qədimdən mövcud olub şimala doğru yayıldıklarını göstərir. Diqqət etsək, bütün bu məlumatlarda Yaycı tayfalarının mifinə toxunulmur.

Bu baxımdan biz Yaycı adının da qədim dövrlərə aid olduğunu, qədim bir mənə daşdığını düşünürük. Bu məntəqə adı Naxçıvanın Muxtar Respublikasının Şərur və Culfa rayonu ərazilərində Aşağı Yaycı, Yuxarı Yaycı və Yaycı adlarında qalmaqdadır. Azərbaycan, eləcə də Naxçıvan elm adamlarının tədqiqat əsərlərində biz Yaycı adının tədqiqi ilə rastlaşırıq. Bu məntəqə adı-oykonim genişliyi ilə araşdırılsa da, müəlliflər bu ad haqqında bir birindən fərqli fikirlər söyləmiş, lakin adın daşdığı mənə tam olaraq açıqlanmamışdır. Bu adla bağlı müəlliflərin apardıqları araşdırmalara qısaca nəzər salmaq istərdik.

Qədim Şərur tarixi ilə bağlı Y.Yusifovun yazılarına diqqət etdikdə, biz bu yazılarda “yaycı” sözünün “Zərdüştlük inancında” şamançılıqla məşğul olanlara deyildiyini görürük. Bu isə ən azı 2700 illik bir dövrə aiddir ki, bunun çox əsgü köklərdən gəldiyi ortaya çıxır. Y.Yusifov Zərdüştlüyün e.ə. XII əsrdə yarandığını, e.ə. VI əsrdə isə Qaumata-Şaman atanın üsyanını qeyd

edir. Burada “yaycı” sözünün nə mənə daşdığı haqqında hər hansı bir fikir deyilmir. Lakin göstərilən bu tarixə diqqət etsək, şamanların böyük gücə sahibliyinin, türklərlə sıx bağlılığının şahidi oluruq. Burada yaycılar qədim şamançılıq inancına xidmət edən ayrıca bir tayfa olmuşlar. Y.Yusifovun məlumatında yuci-yuşi tayfalarının Azərbaycanda yaşadığına xeyli tarixi faktlar göstərilir. Bildiyimiz kimi “Zərdüştlük” Azərbaycan xalqına məxsus dini inanc idi, Qaumata bu inancı daşıyan şaman idi. Yaycıların Azərbaycan ərazilərində yerli tayfa olduqları haqda məlumatlar “Azərbaycan tarixi” kitabında da qeyd edilir (1, s. 166-168; 11, s. 367-369). Bütün bunlar yaycıların qədim türk tayfası olduğunu və özünə məxsus miflik inanca sahibliyini sübut edən elmi fikirlərdir.

Azərbaycanda qədim və müasir toponimləri xeyli kitablarında geniş tədqiq edən Q.Qeybullayevin də tədqiqatlarında, bir qrup türklərlə yanaşı Yaycı türklərinin də adı çəkilir. O, bu türklərin Naxçıvanın qədim torpaqlarından olan İrəvan xanlığı ərazilərində yaşadıklarını göstərir. Kitabda bu tayfa adı ilə bağlı məntəqə adları da nümunə olaraq verilir. Lakin o, yaycıları ərazilərimizə “gəlmə tayfalar” hesab edib, tarixinin bilinmədiyini göstərir və sözün mənası haqqında hər hansı bir fikir bildirmir (4, s. 67).

Yaycı haqqında tədqiqatlarında A.Bağirovun da araşdırmaları elmi baxımdan əhəmiyyətliyədir. O, öz tədqiqatlarında Yaycı sözünün etimologiyasına toxunmuşdur. O, Yaycının Culfa rayonunda bir kənd olduğunu yazır. Burada İ.Şopenin Dərələyəz və Biləv mahallarında iki Yaycı kənd adının olduğu haqda məlumatı da qeyd edilir. A.Bağirov bununla yanaşı XIX əsrdə Qafqazda bu adda xeyli kənd olduğunu yazır. Bu kitabda Şərur rayonunda da Aşağı və Yuxarı Yaycı kəndləri göstərilir. Müəllif, xeyli məntəqə adı ilə yanaşı Yaycı adının da mənasına toxunur. O, Q.Qeybullayevin bu tayfa adını Yaycı adda tayfadan gəldiyini göstərir. Bunun ardınca o, mənbələrə əsasən Qafqazda 8 Yaycı kənd adı olduğunu və bu adın “Yaycı oğullarından” gəldiyini yazır. Naxçıvan ərazisinin qədimliyi, buradakı məntəqə adları-oykonimlərə diqqət etməklə yanaşı müəllif, Naxçıvanda aktiv fonda Yaycı tayfaları ilə bağlı 3 etnooykonimin olduğunu göstərmişdir. A.Bağirov bura Şərur rayonu ərazisində Aşağı Yaycı, Yuxarı Yaycı və Culfa rayonu ərazisində isə, bir Yaycı məntəqə adını daxil etmişdir. O, Q.Qeybullayevin yazılarında bu adın qədim türk yaycıları adından gəldiyini göstərmişdir. Burada, o, bu adın ilk dəfə Əbülqazi Bahadır xan Xivəlinin xatırlatdığını göstərir. Bu tayfaların Əbülqazi Bahadır xanın yazılarında “yaycı oğullarının” adı ilə bağlandığını qeyd edərək, sonda bu fikirlə razılaşıbmışdır (2, s. 202). Lakin müəllif, bu məntəqə adının nə mənə daşdığı, hansı dildən gəldiyinə dair heç bir fikir bildirməmişdir. Burada yalnız tayfa adının tədqiqi istiqamətləri geniş təhlil edilməklə, ərazi və mənbələr araşdırılmışdır.

Bundan sonra biz A.İmanlının yazılarında da bu adın çəkildiyini görürük. O, Yaycı tayfasının yaşadığı ərazilər olaraq Naxçıvan və İrəvan bölgələrini göstərmişdir. Müəllif, burada Q.Qeybullayev, Əbül Qazi Bahadır xan, Məmməd Elli, F.Rzayev, N.Çetinqaya, V.Radlov kimi alimlərin yazılarını geniş araşdırmışdır. Sonda isə o, N.Çetinqayanın adın “yayılma, genişlənmə, yazı” mənası daşıyan ad olması fikrini qəbul etmişdi (3, s. 44-46).

Yaycı tayfaları haqqında F.Rzayevin tədqiqatlarında da maraqlı məlumatlara rast gəlirik. Burada türk tayfaları adlarının yaranmasında türk mifinin rolu geniş izah olunur. Bu yazılarda e.ə. VI-I minillikdə qədim Naxçıvan ölkəsi ərazisində yaşamış As türklərində Asallaxu, Araş, Kas türklərində Kaşşu, Suriyaş, kimmerlərdə İmmeriya, Maq türklərində Maq (şamanizm) kimi inancların mövcud olduğu göstərilir. Burada Sak türklərində Sax, Şirak türklərində Şar tanrıları tayfa adlarını yaradır. Qədim türklərin öz adlarını sahib olduqları mifdən götürdüyü xeyli faktlarla təsdiq edilir. Bununla yanaşı müəllif, Yaycı türklərində də qədim mif olduğunu göstərir. Yaycıların skif, iskid, oğuz tayfaları və kəngərlər arasında olduğu haqda da məlumatlara verən F.Rzayev, yaycıları skiflərin əcdadları olaraq türk tayfası kimi göstərir. Burada Yaycı tayfalarının

Yaik şəklində Ural çayının əski adında qaldığı, onların Türkünstan, Ural ətrafı və Hindistan, Çin arası məskunlaşdıqları tarixi faktlarla qeyd edilir (6, s. 387-403).

Biz F.Rzayevin yazılarında adın Yaycı adının Yuci tayfa adı ilə bağlı olduğuna da rast gəlirik. Müəllif, onların Herodotun “Tarix” əsərində də yer aldığını, lakin skiflərin tayfa adları içərisində bu adın olmadığını göstərir. O, N.Lisenko, V.Radlov, İ.Dyanokov, B.Ögəl, Y.Yusifov kimi türk və əcnəbi alimlərin yazılarında yucilərlə bağlı geniş məlumatlar verdiyinə dair faktlar göstərir. Bu yazılarda Yuci tayfaları skiflərin əcdadları kimi etrüsük tayfaları daxilində göstərilir. Müəllif, e.ə. I minilliyin əvvəllərində Skif-Yuci mədəniyyətinin Azərbaycan ərazisi mədəniyyəti ilə eyni olduğunu da faktlarla sübut edir (6, s. 150-153, 244). Maraqlı cəhətlərdən biri də bu tayfa adına onun “Yay+çı” kimi yanaşması fikridir. O, burada tayfa adının “yay düzəltməklə məşğul olan” mənasına da fikrini bildirir (8, s.174). Lakin müəllif tayfa adlarının yaranmasında tanrı mifinin əsas amillərdən biri olduğuna xeyli misallar göstərir.

Bütün bu məlumatları müqayisəli araşdıran F.Rzayev oykonimlərin 1724-cü ilin arxiv sənədlərində göstərildiyini qeyd edir. O, Naxçıvana aid Vədi nahiyəsində məntəqə adlarının Kayçı və Qayçı yazılışında y-k-q samitlərinin əvəzlənməsi ilə qeydə alındığını yazır. Burada adın bu cür yazılışının Altay, Ötükən və s. ərazi türklərdə də təkrarlandığı qeyd edilir. Daha sonra müəllif tayfa adının “qayçı” sözü ilə heç bir əlaqəsi olmadığını, -çı komponentinin “üç”, eləcə də “mənsubluq” şəkilçisi” mənasında da işləndiyini yazır. Lüğətlər və tədqiqatları geniş araşdıran F.Rzayev bunun həm də “tayfa” mənası daşdığına faktlar göstərir. Bu halda adın “Kayı tayfaları”, “Kayılara məxsus”, “Üç kayı” mənaları daşdığını yazır. Adın daşdığı bu mənalara da toxunan F.Rzayev, bu tayfaların e.ə. II minillikdən bu torpaqlarda yaşadıklarını göstərir. O, bu mifin Yenci-Yenşi mifindən, onun isə Kaci türk tanrı inancından gəldiyini, Yaycı sözünün “qoçaq, igid” mənası daşdığını yazır (6, s. 148-153).

Buradakı Kayçı, Kayı, Kaci kimi sözlərdə müəllifin qeyd etdiyi k-y, c-ç kimi səs əvəzlənmələri M.Ş.Şirəliyevin yazılarında da göstərilir. Bu səs dəyişmələri türk dillərinin dialekt və ləhcələrində də geniş müşahidə olunur (10, s. 82, 96). Bu səs əvəzlənmələri ilə Kayçı, Kayı, Kaci məntəqə və Tanrı adlarını Yaycı kimi də bərpa edə bilərik. Bu isə adların Yaycı tayfa adından yarandığını sübut edir.

A.İmanlı, Q.Qeybullayevin Yaycı oykonimləri aqqındakı fikirlərindəki Yaycı sözünün “düzənlik” mənası hər hansı bir tayfa adını daşmır. Son dövr tədqiqatlarda məntəqə adlarının əsasən tayfa adından gəldiyi təsdiq edilir. A.Bağirovun adın “Yaycı oğullarından gəlməsi” fikri oykonimdə tayfa adına yaxındır. Əgər biz adı Yayçı- “Yay düzəldən” kimi qəbul etsək, o zaman ad peşə, sənət bildirir. Naxçıvan məntəqə adlarına diqqət etdikdə biz mənbələrdə Qazançı, Kurçu, Quşçu, Tubçu kimi adlara rast gəlirik (7, s. 97-99). Əgər bu adlara diqqət etsək, ilkin variantda adlar “Qazan düzəldən”, “Dəmirlə məşğul olan”, “Quşa baxan, quş saxayan”, mənalarını verir Tubçu sözündə isə mənə başa düşülmür. Lakin mənbələrə diqqət etdikdə Qazan- Bolqar tayfalarının bir qolu, Kurçu- Kur oqur tayfa adı, Quş- Kaş/Kas tayfa adı, Tubçu-Tubi tayfa adı kimi göstərilir (6, s. 419-434). Deməli adlar əsasən tayfa adlarından yaranır. Ola bilsin ki adlar siyahıya alınarkən bu sənədləri hazırlayan xalqın dili hesabına dəyişdirilib.

Bütün bu mənbə məlumatları və müəlliflərin fikirlərini müqayisəli təhlil etdikdən sonra, nəticə kimi bunu deyə bilərik. Naxçıvan eləcə də Azərbaycan ərazilərində göstərilən 8 Yaycı adı, qədim Yaycı tayfa adından yaranıb. Tayfa adları isə əsasən mənbələrdə qeyd edildiyi kimi türk Tanrı adlarından götürülürdü. Yaycı adının da, mənbələrdə göstərilən Kaci tanrı adından gəlməklə, sözü “qoçaq, igid” mənasında göstərdiyini düşünürük. Bu sözlər insana, tayfa adına bağlı olan sözlərdir. Miflə bağlı olan Yaycı adının mənası əsasən qədim tayfa adına daha yaxındır. Biz yuxarıda da Yuxarı Yacı kəndindən aşkar edilən arxeoloji əşyaların qədimliyin göstərdik. Sonda Kaci tanrı adından gələn bu mifik mənəni biz əsas kimi qəbul edirik. Bu gün də Tanrı

adları ilə insanların adlandıdığı Allahverdi, Tanrıverdi, Xudaverdi, Allahyar, Xudayar, Xudakərim, Allahqulur kimi adlar da bu cür inanc mifini daşıyan adlardır. Bir neçə nəsildən sonra bu adlar tayfa adlarına çevrilir. Bu isə Yaycı tayfa və məntəqə adının türk mifi ilə bağlılığını göstərir. Bütün bu araşdırmalar üçün elmi işdə mənə ədəbiyyat siyahısında göstərilən elmi əsərləri verdiyinə, bu elmi işə doğru istiqamətləndirdiyinə, istifadə qaydasını öyrətdiyinə görə Firudin müəllimə minnətdaram.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Tarixi, I cild, (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). Bakı: Azərneşr, 1994, 687 s.
2. Bağırov A.N. Naxçıvan oykonimləri. Bakı: Nurlan, 2008, 333 s.
3. İmanlı A.K. Şərur və İğdır bölgələrinin yer adları. Naxçıvan: NDU Qeyrət nəşr., 2008, 159 s.
4. Qeybullayev Q.A. Azərbaycan toponimiyası. Bakı: Elm, 1986, 192 c.
5. Məmmədov R.S. Naxçıvan şəhərinin tarixi очерki. Bakı: Elm, 1977, 157 s.
6. Rzayev F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən (miladdan öncə II-I minilliklər). II c. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2017, 588 s.
7. Rzayev F.H. Naxçıvan makrotponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı: ADPU, 2019, 244 s.
8. Rzayev F.H. Qədim Şərur oykonimlərinin mənşəyi. Bakı: Nurlan, 2006, 242 s.
9. Seyidov A.Q., Baxşəliyev V.B., Louren Listvet, Hilary Gopnik, Aşurov Ş.Q., Naxçıvanda arxeoloji araşdırmalar (Azərbaycan və İngilis dillərində). Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 588s.
10. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1967, 420 s.
11. Yusifov Y.B. Qədim Şərur tarixi. Bakı: Universitet nəşri, 1993, 496 s.

**Naxçıvan şəhəri, 12 №-li məktəb,
10-cu sinif şagirdi
"Sabahın tədqiqatçıları" layihəsinin üzvü*

Jafarova Fatima

THE MEANING OF OYKONYM "YAYJI"

The article discusses the meaning of the Yayji oykonym, named after the Yayji Turks, who have a special place among the ancient Turkic tribes. Here, attention is paid to the meanings of the names of Yayji belonging to the territory of ancient Nakhchivan. Different interpretations of this name given by Nakhchivan and Azerbaijan, as well as Turkish and foreign scholars are considered. The sources confirm that the history of the mentioned Yayji Turks dates back to the 2nd millennium BC and remains in the toponymic names of the territory. Comparative analysis reveals that the word Yayji is not fully explained in research. The article proves its connection with a Turkish myth based on research. The meaning of the Yayji oykonym mentioned in the toponyms of the ancient territory of Nakhchivan is based on research.

Comparative analysis confirms from the scientific point of view that the name originated from the name of the Turkish god myth Kaji.

Keywords: *Yayji, Azerbaijan, Nakhchivan, Turkey, myth, Kaji, oykonym.*

Джафарова Фатиме

ЗНАЧЕНИЕ ОЙКОНИМА ЙАЙДЖЫ

В статье говорится о происхождении и значении ойконима, носившие имена племени Йайджы, которое имеет особое места среди древних тюрков. Здесь обращено внимание о значении топонима Йайджы в исследованиях, относящие к древней территории Нахчывана. Одновременно сопоставительно обращено внимание разъяснение этого ойконима в исследовании Азербайджанских, тюркских и иностранных исследователей. Истории название племени Йайджы, которые отмечены в источниках отнесены к II тысячелетиям до н.э., оставших в территориальных топонимах Нахчывана, были подтверждены и на основе исследований. При сравнительных сопоставлениях выявлены что, значение слово Йайджы досконально не выяснены в исследованиях. В статье связанности значении его с тюркскими мифами обоснованы исследовательскими фактами. При сопоставительными разборами научно обоснованы что, это имя созданы на основе тюркской религиозной мифологии Тенгри Каджи.

Ключевые слова: *Йайджы, Азербайджан, Нахчыван, Турция, миф, Каджи, ойконим*

(Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Firudin Rzayev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 16.09.2020

Son variant 29.10.2020